

Theorie en praktijk bij de firma J.D. en L.P. Zocher

Carla en Juliet Oldenburger

In de groene monumentenpraktijk is een tuinhistorisch onderzoek van een terrein altijd een eerste vereiste om nadere beslissingen te nemen over herstel- en toekomstplannen.ⁱ Topografische kaarten, kadasterkaarten, ontwerpen, vogelvluchten en luchtfoto's uit vroeger eeuwen spelen daarbij een belangrijke rol. Bij het vaststellen van de karakteristieke kenmerken van voorgaande historische terreinsituaties zijn kadaster- en topografische kaarten en luchtfoto's betrouwbare documenten, maar ontwerpen van tuinarchitecten zijn dat niet. Het zijn en blijven ontwerpen waarvan we in de meeste gevallen niet weten in hoeverre en hoe precies deze zijn gerealiseerd. Om zeker te zijn van de uitvoering van een ontwerp is vergelijking met een contemporaine bron noodzakelijk, bijvoorbeeld met topografische prenten of foto's uit dezelfde tijd.

Al meerdere malen is ons opgevallen dat een tuinontwerp slechts ten dele tot stand is gekomen. Denk bijvoorbeeld aan ontwerpen van de Zochers als Slot Zuylen (1839), Huis Ruurlo (1868), Kasteel Rosendaal en het Willemsplantsoen Utrecht, welke projecten, vergeleken met de situatie van nu, niet volgens het ontwerp lijken te zijn aangelegd. Maar is dit wel zo? Is dit oordeel wel voldoende gestoeld op vergelijking met beelden uit de tijd van aanleg of is het ontwerp alleen met de tegenwoordige situatie vergeleken? Kort gezegd, hoe betrouwbaar zijn die ontwerptekeningen eigenlijk? En kan je die wel gebruiken als uitgangspunt voor restauraties? Over deze kwestie willen we een voorbeeld van een Zocher-ontwerp uitwerken, namelijk het Kenaupark in Haarlem.

Ontwerpen van J.D. en L.P. Zocher voor het Kenaupark te Haarlem

In 1865, met de opheffing van de Klinische of geneeskundige school, besloot de gemeenteraad van Haarlem het vrijgekomen terrein ter plaatse van de voormalige Hortus Medicus voor de aanleg van een villapark beschikbaar te stellen. Dit grondgebied bevindt zich in het westen van de 'Nieuwstad', de stadsuitleg ten noorden van de Nieuwe Gracht, die voor een groot deel uit bolwerken bestond die – na het slechten van de stadswallen – in 1821-1822 op initiatief van Jan David Zocher jr. in plantsoenen waren veranderd.ⁱⁱ De kadasterkaart van F.J. Nautz uit 1822/1874 en de plattegrond van Haarlem van C.K. de Geus uit 1858 geven beide deze plantsoenen van Zocher weer.

De firma J.D. en L.P. Zocherⁱⁱⁱ werd nu uitgenodigd om voor dit terrein, deel uitmakend van het meest westelijke bolwerk, een ontwerp te maken voor een villapark. De naam Zocher was natuurlijk al verbonden met dit terrein sinds 1821 en vader en zoon stonden sinds 1862 bij de gemeente ook goed bekend als de ontwerpers van het Frederikspark.^{iv} De eerste plannen van Zocher jr. voor een stratenplan voor het terrein ten westen van de Kruisweg en villabouw op de voormalige bolwerken dateren uit 1864.^v

De eerste ontwerpen voor het villapark, gedateerd 1866, zijn eveneens van de hand van Johan David Zocher jr. (oeuvre nrs. 132 en 133, zonder vermelding van de naam van Louis Paul Zocher).^{vi} Zij vertonen een geheel andere opzet dan het plan uit 1864.

Tenslotte werd in 1868 een gewijzigd 'plan van aanleg' gepresenteerd, ondertekend door J.D. en L.P. Zocher (afb. 1). Dit bewaarde 'plan van aanleg', gedateerd 6 januari 1868 (oeuvre nr. 134), zouden wij eerder een voorlopig idee dan een ontwerp willen noemen. De aannemer kan er nog niet echt mee aan de slag; de schaalstok en noordpijl ontbreken en de huizen zijn nog niet op ware grootte ingetekend, maar het idee is duidelijk.

[afbeelding 1]

Het verschil tussen de ontwerpen uit 1866 en 1868 komt er op neer dat beide ontwerpen uit 1866 een middenveld tonen, voorzien van minder grote heestergroepen dan in het uiteindelijke plan.^{vii}

Het eerste plan van 1866 (nr. 132) voorziet nog niet in de reeks herenhuizen langs de oostzijde van het park; daar staat alleen een dubbele, iets naar achteren geschoven villa ingetekend.

Het tweede plan van 1866 (oeuvre nr. 133) gaat uit van een flauw gebogen reeks van aaneen gebouwde herenhuizen langs de oostzijde van het park, waardoor er geen ruimte was voor het losse perk aan de noordzijde van het middenterrein; bovendien was er op het middenterrein in de meest noordwestelijke hoek nog een extra villa gepland, terwijl de zuidzijde van het centrale terrein op dit plan begrensd werd door twee villa's en in 1868 door drie grote dubbele villablokken.

Uiteindelijk kwam er in 1868 aan de oostzijde van het park een reeks van negen (dubbele) herenhuizen tot stand, niet langs een gebogen lijn, maar langs een rechte lijn gegroepeerd. De noordelijke bebouwing langs de Kenastraat werd het eerst voltooid. Daarna bouwde de Nederlandsche Maatschappij voor Grond-Krediet uit Amsterdam de monumentale reeks huizen aan de oostzijde. De overige percelen werden particulier uitgegeven. Hierop kwamen uiteindelijk op grote onderlinge afstand van elkaar dertien losstaande royale neoclassicistische villa's tot stand, terwijl er op het ontwerp van 1868 vijftien waren gepland.

Het 'plan van aanleg' voor het Kenaupark (oeuvre nr. 134) is kort te karakteriseren als een ovaal open middenterrein (gras), beplant met heesterpartijen (in donkere tekening weergegeven) en bloemperken (lichter aangeduid), omringd door losstaande villa's en een rij geschakelde herenhuizen. Het middenveld is aan de westzijde beplant met groepen heesters langs de straat en aan de oostkant beplant met lagere afgeronde bloemperken – de planten vangen hier de middagzon. Alle perken worden afgewisseld met open doorzichten vanaf de straat op het centrum van het veld. Sommige villa's aan de westzijde van het park hebben tussen de heestergroepen door – via het middenveld – zicht op de geschakelde herenhuizen aan de overzijde; andere villa's, bijvoorbeeld die aan de zuidkant van het middenterrein, kijken over de straat op de heesterpartijen. Aan de noordkant en vóór de rij herenhuizen aan de oostzijde zijn lagere bloemperken gepland, wellicht om ook voor de benedenbewoners het uitzicht op het middenterrein vrij te houden of gewoon omdat dit de zonkanten zijn, geschikt voor bloempartijen. Mogelijk is bij de uitvoering ook rekening gehouden met de wensen van de bewoners en konden belemmerende heestergroepen, zoals die vóór de villa's aan de zuidkant, door lagere perken worden vervangen.

Afhankelijk van de beschikbare ruimte zijn de villa's onderling wel of niet gescheiden door heesterpartijen.

Op dit ontwerp uit 1868 zijn geen solitaire bomen gepland, zodat men vanaf de eerste etage van alle huizen uitzicht had op het ruime open park. Of er werkelijk in het begin ook geen bomen zijn geplant is echter zeer de vraag daar vroege foto's, prentbriefkaarten en litho's wel bomen laten zien. Om deze twijfel aangaande het plannen van bomen in een villapark weg te

nemen bestudeerden we voorbeeld-ontwerpen voor een villapark en voor villatuinen van de Zochers. Werden er inderdaad geen bomen gebruikt in dergelijke situaties?

Voorbeeldontwerpen voor villapark en villatuinen

Ten behoeve van een serie bouwkundige ontwerpen, mogelijk bedoeld voor het voorbeeldenboek Landelijk Bouwkundige Ontwerpen waarop men zich in 1835 kon intekenen, heeft J.D. Zocher jr. ook een tekening voor een villapark gemaakt.^{viii} Dit ontwerp was niet bedoeld voor een bestaande situatie maar een voorbeeldmodel. Een groot verschil met het ontwerp voor het Kenaupark dertig jaar later is de vijver in plaats van het grasveld middenin het park. Langs het water loopt een slingerend wandelpad. Aan de waterzijde zijn verspreid op de oevers perken met lage en hogere heesters aangelegd; meer van het water af zijn clusters met verschillende hogere beplantingen en bomen te onderscheiden, waarbij opvalt dat de bomen deel uitmaken van de bosschages. De rechter villa op de tekening is omzoomd door ‘heesterwangen’, perken die de hoeken van een huis verzachten, elk met iets hogere en lagere plantensoorten gevuld. De villa’s worden van elkaar gescheiden door heestergroepen met bomen.

Behalve een aantal voorbeelden uit deze serie zijn er ook vier voorbeeldontwerpen voor villatuinen bewaard gebleven. Deze zijn waarschijnlijk gemaakt in verband met het villapark Willemspark Den Haag, omdat zowel deze voorbeeldtuinen als het ontwerp voor het villapark zelf, dateren uit 1856. De tuinen geven een beeld van villatuinen naar ideeën van J.D. en L.P. Zocher.^{ix}

Op de afbeelding uit de collectie van Bibliotheek Wageningen UR ligt de villa middenin de tuin, met de ingang tot tuin en huis rechtsboven. De achterkant van het huis geeft uitzicht over een gazon met drie losse heester- en bloemvakken en een opgaande conifeer. Voor het uitzicht achter het huis, is onderaan de tekening duidelijk langs het wandelpad een ruimte open gehouden. Vlak achter het huis ligt een bloemperk. Aan de zijkanten is de tuin afgescheiden met een gemengde ‘haag’ van bomen en struiken. Tussen de weg en de voorzijde van het huis ligt een open ruimte, bestaande uit een gazon met een heesterperk langs het toegangspad en twee sierperken, zodat de bewoners naar de straat kunnen kijken en de langslpende wandelaar naar het huis en de bloemen. Het hele terrein rond het huis is verder ingedeeld in vijf perken met heesters. Vanuit het huis is er aan alle kanten zicht op bloemen of iets hogere planten als rozen, waar men overheen kan kijken naar de buitenruimte.

De andere drie ontwerpen zijn varianten met eigenlijk dezelfde kenmerken. Twee ingangen vanaf de straat (of een in- en een uitgang voor een koets) is ook een mogelijkheid. Dan ligt daar een gazon tussen met twee heestergroepen en twee kleine bloemperken. De ontwerpen laten verder zien dat de samenstelling en de vorm van de perken allereerst afhankelijk zijn van de vorm en de grootte van het terrein. Als er sprake is van een bredere kavel, wordt de toepassing van meer perken uitnodigend.

In één van de voorbeelden loopt er binnen de omgrenzing van het terrein en vlak langs de straat een rondgaand pad. De midden-as van het huis zet zich dan zowel vóór als achter het huis, over siervakken, voort door de voortuin naar de straat en over het achtergazon naar de ruimte achter de tuin.

Boven besproken ontwerpen vertonen alle dezelfde ontwerpprincipes. De belangrijkste betreffen de uitzichten vanuit het huis op straat en omgeving, die – vaak via gazons of lage sierperken vanuit het huis – worden vrijgehouden van heesters en bomen, en de samenstelling

van de grenzen van de kavels, die worden beplant met verschillende heesters en soms een groepje bomen. Vanuit de straat is er vrij uitzicht op de villa en andersom.

‘Plan van aanleg’ en verkoopaffiche vergeleken

Het uiteindelijke ontwerp van de Zochers voor het Kenaupark werd door de projectontwikkelaar, de Nederlandsche Maatschappij voor Grond-Krediet, ‘vertaald in een vogelvlucht’ (1867) om als reclameplaat te dienen voor de verkoop van de negen geschakelde herenhuizen (afb. 2).^x Deze maatschappij was in 1865 opgericht in Amsterdam en werd in 1870 omgezet in de Maatschappij tot Droogmaking van het Zuidelijk gedeelte der Zuiderzee.^{xi} Als architect voor deze huizen werd de architect G.W. Breuker aangetrokken, die o.a. door het woonblok dat hij in 1865 had ontworpen aan de Plantage Parklaan (nrs. 10-20) in Amsterdam, al enige bekendheid genoot.

[afbeelding 2]

De indeling van het park op de reclameplaat van de Nederlandsche Maatschappij voor Grond-Krediet komt in grote lijnen overeen met het ontwerp van de Zochers uit 1868. De reclameplaat is officieel eerder gedateerd (1867) dan het ‘plan van aanleg’ (1868), maar vanwege de grote overeenkomst zullen de Zochers de Maatschappij voor Grond-Krediet wel een voorlopig ontwerp in handen hebben gegeven.

Enige afwijkende punten betreffen het ovale perk in de noordoosthoek en het heesterperk midden vóór de herenhuizen, die op de affiche in vogelvlucht hoger lijken dan op het ontwerp uit 1868, terwijl de gemengde heester- en bloemenpartij aan de oostkant van het middenterrein op de perspectieftekening alleen uit heesters lijkt te bestaan.

Opvallend is verder dat de achterzijden van de diverse villa’s – aan de zuidkant en in de noordwesthoek van het park – redelijk open liggen, terwijl de villablokken aan de westkant, tegenover de rij herenhuizen, door bomen en hoge heesterpartijen gescheiden lijken van de rest van het park, dat achter de villa’s doorloopt. Op beide tekeningen is dit deel van het park – op het voormalige stadsbolwerk – echter niet afgebeeld. De vrije zichten door het centrum van het park zijn vanuit deze villa’s wel gewaarborgd en de beplantingen direct rondom deze villa’s zijn ook begrijpelijk laag gehouden.

Bij nauwkeurige beschouwing zijn dus duidelijk afwijkingen te constateren tussen ontwerp en vogelvlucht; bij een reclameplaat gaat het natuurlijk om het overbrengen van een idee; de voorstelling geeft een impressie en niet meer dan dat.

Voor zover thans bekend is er geen nauwkeuriger bijgesteld ontwerp van het Kenaupark bewaard gebleven dan het bovenstaande van 1868, maar door vergelijking van het ontwerp met de verkoopaffiche kunnen we nu wel constateren dat Zochers ideeën, zowel wat betreft de indeling van het park als van de villatuinen, door de projectontwikkelaar in grote lijnen zijn overgenomen.

Uitvoering van het ontwerp

Zijn park en tuinen nu ook daadwerkelijk zo uitgevoerd als aangegeven op het ontwerp van de Zochers of op de reclameplaat? Of blijken ontwerp en affiche slechts toch een voorlopig karakter te hebben of slechts een impressie te willen overbrengen? Dit is een belangrijke vraag indien we met restauratie van park en/of tuinen te maken krijgen. Om deze vraag te

beantwoorden hebben we naar afbeeldingen uit de tijd vlak na de aanleg gezocht: de periode van 1868 tot 1900. We bestudeerden hiervoor een aantal litho's, foto's en prentbriefkaarten uit de collectie van het Noord-Hollands Archief.

[Afbeelding 3]

Op een foto van Jacques Chits uit 1870 zien we ter hoogte van Kenaupark 6, op de grens van tuin en stoep heel duidelijk een rij bomen (eiken) geplant.^{xiii} Hetzelfde geldt voor een prentbriefkaart uit circa 1900 (uitgave 'Vivat' Amsterdam No. 7556), met ook grote bomen op de grens van tuin en stoep en bovendien aan de overkant van de straat, langs de buitenrand van het middenveld (afb. 3).^{xiii} Op deze ansichtkaart is tevens duidelijk een lage haag zichtbaar rond de villatuinen. Deze bomen staan niet op het ontwerp en niet op de reclameplaat.

Andere foto's en litho's uit de periode vóór 1900 tonen steeds zowel nieuw aangeplante als reeds oudere bomen in het middenveld en bomen langs de straat tegenover de villa's. Deze bomen staan evenmin aangegeven op het Zocher-ontwerp.

Op een aantal foto's uit circa 1900 kunnen we zien hoe in het middenveld perken met piketten zijn afgezet. Mogelijk was dit ten behoeve van een rosarium, dat is afgebeeld op een prentbriefkaart (S. Bakker JZn. Koog - Zaandijk), verzonden in 1904.^{xiv}

Op een litho uit het boek *Souvenir de la Hollande* (1873) (afb. 4) zien we in het middenveld en aan de noord- en zuidzijde van dit veld ook sierperken met waarschijnlijk stokrozen, rozen en andere planten en bovendien langs de buitenrand van het middenveld een bomengroep.

[Afbeelding 4]

Uit al deze gegevens kunnen we concluderen dat de uitvoering van het park niet precies naar het ontwerp van de Zochers is uitgevoerd. Zo blijken er vanaf het begin al bomen in en rond het middenveld te hebben gestaan, die niet op Zochers' ontwerp voorkomen evenals bomen tussen de villatuinen en de straat. We kunnen hieruit opmaken dat de Zochers kozen voor het behoud van de bomen, die dateren uit de tijd van hun plantsoenering van de bolwerken (1821-1822).

Uitgaande van het 'plan van aanleg' voor het Kenaupark uit 1868 en de reclameplaat zou men bij restauratie kunnen denken dat alle hoge bomen eigenlijk beter verwijderd kunnen worden, maar die bomen zijn er dus van begin af aan wel geweest en de Zochers kozen duidelijk vóór behoud van deze bomen.

Ook heeft men bij de uitvoering van het park al direct gekozen voor sierperken met bloemen aan de zonzijden (noord- en oostkant) van het park in plaats van de hoge heesters die door de Zochers (schetsmatig) waren aangegeven.

Al met al kunnen we vaststellen dat de vormen van het park en van de perken wel (min of meer) zijn aangehouden, maar dat de invulling van de beplanting afwijkt van Zochers' ontwerp. Het ontwerp uit 1868 is dus niet een 'definitief ontwerp', zoals wij dat tegenwoordig noemen, en waarschijnlijk is het ook nooit de bedoeling geweest om dit exact uit te voeren. Vermoedelijk hebben de Zochers tijdens de aanleg zelf aanwijzingen kunnen geven en het ontwerp in samenspraak met de uitvoerders bijgesteld. Hun bedrijf Rozenhagen was immers even buiten de Kennemerpoort gevestigd, niet ver van het park en zij konden dus dagelijks een oogje in het zeil houden.

Dit artikel is een bewerking van het rapport, gemaakt door Oldenburgers Historische Tuinen voor de St. Voor vrouwen door Vrouwen, getiteld: Zochers ideeën over de inrichting van villatuinen en het daaruit voortvloeiende plan voor de aanpassing van de tuinen Kernaupark 6 en 8, Amsterdam, mei 2015. De conclusies van dit rapport over de uitgangspunten en de werkmethode van J.D. en L.P. Zocher voor het Kenaupark hebben als grondslag gediend voor het aanpassingsplan van de tuinen van Kenaupark 6 en 8.

Noten:

ⁱ Zie de onderzoeks- en rapportagemethode zoals deze staat omschreven in de landelijke Richtlijnen Tuinhistorisch Onderzoek (Rijksdienst Cultureel Erfgoed, 2012).

ⁱⁱ De ontwerpen van Zocher jr. voor het Staten- en Prinsbolwerk en de plattegronden van Haarlem van 1822 en 1858 bevinden zich in het Noord-Hollands Archief.

ⁱⁱⁱ J.D. Zocher leefde van 1791-1870; L.P. Zocher leefde van 1820-1915; de firma J.D. en L.P. Zocher is een samenwerkingsverband tussen vader en zoon Zocher, dat tussen 1840 en 1850 startte en in naam bleef bestaan tot 1895.

^{iv} Zij waren tevens de ontwerpers van het villapark Willemspark in Den Haag (1856), dat overigens niet werd uitgevoerd.

^v J.D. Zocher jr, Plan voor bebouwing van de bolwerken met villa's en stratenaanleg ten westen van de Kruisweg (oeuvre nr. 76), 1864. Collectie Noord-Hollands Archief.

^{vi} Collectie Noord-Hollands Archief.

^{vii} De ontwerpen (oeuvre nrs. 132 en 133) uit 1866 bevinden zich in het Noord-Hollands Archief.

^{viii} Zie Jan Holwerda, 'J.D. Zocher's Landelijk Bouwkundige Ontwerpen, tot verfraaiing van aanleg van Landgoederen en Lusthoven' in: Cascadebulletin 20 (2011), nr. 1, p. 19-27. Het ontwerp voor een villapark dat hier wordt besproken bevindt zich in de collectie van Het Nieuwe Instituut (het vroegere NAI) te Rotterdam, inv.nr. NAI/ZOCH 48.

^{ix} Zie voor de beschrijving en afbeeldingen van deze vier villatuinen: <https://library.wur.nl/WebQuery/tuin/36571>.

^x Deze vogelvlucht van de hand van architect G.W. Breuker wekt de suggestie dat de Zochers geïnspireerd en beïnvloed zijn geraakt door de opzet van Regent's Park in London. John Nash maakte hiervoor het masterplan.

^{xi} Zie [J.A. Beijerinck], Droogmaking van het zuidelijk gedeelte der Zuiderzee: verzameling van officieele bescheiden uitgegeven door de Nederlandsche maatschappij voor grond-krediet, 's-Gravenhage 1868.

^{xii} Collectie Noord-Hollands Archief, fotonr. NL-HlmNHA_Hrlm_01656.

^{xiii} Collectie Noord-Hollands Archief fotonr. NL-HlmNHA_Hrlm_01691.

^{xiv} Collectie Noord-Hollands Archief, fotonr. 55-012807. Op foto's uit 1935 en zelfs uit 1965 zijn nog altijd sierperken op deze plek te onderscheiden.